

Позаурочна діяльність старших підлітків: аналіз стану організації та шляхи оптимізації / Н.М. Мирончук // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. – К.: Ін-т проблем виховання, 2008. – Вип. 12, Кн. 1. – С. 316-325 (наукова стаття; 10 с.; 0,45 д.а.).

Н. М. Мирончук

Позаурочна діяльність старших підлітків: аналіз стану організації та шляхи оптимізації

Нові пріоритети розвитку системи освіти потребують підвищення якості процесу виховання школярів у загальноосвітніх навчальних закладах. Завдання виховання мають скеровуватися на утвердження людини як найвищої цінності, розкриття її здібностей, розвиток її особистісних і ділових якостей, підвищення культури її взаємин із соціальним оточенням. Розв'язання поставленого завдання істотно залежить від належної організації процесу виховання школярів у позаурочний час: підвищення у них рівня знань, умінь і навичок; розширення сфери їх діяльності, створення умов для самореалізації, розкриття кожним вихованцем своїх можливостей, задоволення їх інтересів та налагодження позитивних взаємин з однолітками.

Відповідно до цього вчені, дослідники скеровують свої наукові пошуки на розкриття змісту, форм і методів організації виховної позаурочної діяльності школярів (В. Білоусова, В. Воронов, І. Кравченко, В. Оржеховська, О. Столяренко, Н. Хамська), віднайдення ефективних форм, методів виховання духовності в підлітків у позаурочній діяльності (К. Журба), ціннісних орієнтацій (В. Шахрай), формування моральних учинків, поведінки (І. Кравченко, Н. Хамська), моральних відносин (І. Романишин), виховання гуманістичних якостей (К. Дорошенко, О. Пархоменко, О. Столяренко). Попри те існує потреба розробки змісту, форм і методів виховання у старших підлітків культури міжособистісних взаємин у позаурочній діяльності.

Мета статті – проаналізувати зміст виховної роботи зі старшими підлітками з формування у них культури міжособистісних взаємин, визначити потреби та виділити недоліки в організації їх позаурочної діяльності, окреслити шляхи оптимізації їхніх взаємин.

Вивчення дослідниками міжособистісних взаємин підлітків (В. Белкіна, І. Гоян, І. Дубровіна, В. Лозовцева, А. Реан, С. Сисун, В. Штифурак, Д. Фельдштейн) і результати аналізу практики виховної роботи у загальноосвітній школі дозволяють стверджувати, що поведінці школярів, і зокрема учнів старшого підліткового віку, властиві егоцентризм, невміння будувати взаємини з оточуючими, низький рівень культури спілкування і поведінки. Причини такого стану у вихованні школярів дослідники вбачають у недосконалої організації їх

позаурочної діяльності та недостатньому рівневі підготовленості учителів до здійснення виховної діяльності з підлітками.

Оперуючи поняттями „старший підліток”, „формування”, „позаурочна діяльність”, варто з’ясувати їх сутність. Так підлітковий вік – це період розвитку дітей від 10-11 до 13-15 років, що відповідає сьогодні середньому шкільному вікові, тобто 5-9 класам загальноосвітньої школи. Умовно його прийнято поділяти на молодший (10-12 років) підлітковий вік, який є з’єднуючою ланкою між молодшим шкільним і власне підлітковим віком, та старший (12-15 років) підлітковий вік, який за своїми психологічними характеристиками більше наближений до ранньої юності. Вибір нами категорії „старших підлітків” (учнів 8-9 класів) зумовлений суперечностями між віковими потребами школярів, які посилюють у цьому віці значимість спілкування в групі ровесників, і незадоволеністю даної потреби через несформованість відповідних особистісних якостей школярів, що ускладнює спілкування з однолітками, а також через невміння підлітків реалізувати дану потребу соціально позитивними способами.

Термін „*формування*” у контексті нашого дослідження розуміється як витворення у школяра соціально цінних якостей, необхідних для здійснення ефективної міжособистісної взаємодії з іншими суб’єктами соціальної групи, у якій він перебуває. Таким чином, *формування культури міжособистісних взаємин* означає вироблення у старших підлітків стійких знань, умінь і навичок, властивостей, рис характеру, які сприяють вибору оптимальних стратегій взаємодії, розвиток їх здібностей до спілкування, усунення особистісних чинників, які перешкоджають побудові взаємин із іншими.

Дослідження психологів і педагогів В. Білоусової, О. Бодальова, М. Вейта, В. Куніциної, В. М’ясищева, Л. Новикової, Н. Щуркової свідчать, що джерелом розвитку особистості є діяльність, а також ті взаємини, які складаються на її основі. В. М’ясищев, зокрема, вказує на те, що сама по собі діяльність може виявитися нейтральним процесом для формування основних психічних якостей особистості, якщо між її учасниками не організовані взаємини співтворчості, взаємодопомоги, якщо в процесі діяльності не відбувається провокування таких взаємин, які спонукають до моральних учинків (3, 97).

У психолого-педагогічній літературі *діяльність* визначається як специфічний вид активності людини, спрямований на творче перетворення й удосконалення дійсності та самої себе. Включення підлітків у діяльність сприяє набуттю ними морального досвіду поведінки у міжособистісних взаєминах, визначенню свого місця в колективі, забезпечує реалізацію конкретних цілей, зміцнює контакти школярів, сприяє удосконаленню їх взаємин.

Позаурочною діяльністю вважаються організовані, цілеспрямовані заняття з учнями, які проводяться школою у позаурочний час, для розширення і поглиблення їхніх знань, умінь і навичок, розвитку їх самостійності, індивідуальних здібностей, а також з метою задоволення їх інтересів та забезпечення активного і розумного дозвілля (4).

Позаурочна виховна діяльність містить арсенал засобів, методів, прийомів, які забезпечують процес формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків. Імовірно, що у спільній діяльності проявляється певне ставлення школярів до ровесників або ж відповідне ставлення формується у процесі такої діяльності. Включення вихованця у різні види позаурочної діяльності (навчально-пізнавальної, ціннісно-орієнтаційної, організаторської, соціально-комунікативної, трудової, громадсько корисної тощо), що слугує засобом і сферою самоствердження особистості, розвитку її індивідуальності, породження й утвердження у неї почуття самоцінності, значимості, формування поважного ставлення до неї однолітків, педагоги І. Бех, В. Білоусова, М. Вейт, В. Воронов, К. Дорошенко, Н. Заячківська, Т. Зюзіна, С. Карпенчук, В. Киричок, О. Киричук, І. Кравченко, М. Красовицький, В. Лозовцева, Н. Мойсеюк, А. Мудрик, М. Рибаківа, О. Столяренко, А. Фоміна, Н. Хамська, І. Харламов, В. Штифурак, Н. Щуркова та інші вважають вагомим чинником у вихованні в школяра позитивного ставлення до себе й до інших, у формуванні етичних умінь, навичок поведінки у взаєминах із іншими.

Особливі виховні можливості, на переконання дослідників, має спільна колективна діяльність, яка повинна бути значимою і привабливою для більшості вихованців, спрямованою на задоволення їхніх потреб, відповідати можливостям включених у неї школярів і передбачати успіх спільної діяльності для всіх учасників і кожного зокрема. Так С. Карпенчук наголошує, що „у процесі різнопланової діяльності школярів закріплюються знання, формуються вміння, навички, звичні норми поведінки, створюються умови для внутрішньокolleктивних відносин, укорінення елементів морального етикету” (1, 101).

За переконанням Н. Щуркової, у процесі такої діяльності відбувається оснащення школяра етичним досвідом; набуваються відповідні етичні уміння; формуються стійкі реактивні риси, які складають характер людини; породжується структура особистісних цінностей; формується усвідомлення самоцінності власної особистості (5, 19).

Відтак, виходячи із теоретичного аналізу наукових джерел, стверджуватимемо, що *формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків* передбачає системну діяльність учителів, батьків, школярів, інших суб'єктів виховної діяльності щодо створення у позаурочний час оптимальних умов для задоволення потреби школярів у самореалізації, самоствердженні у взаєминах із іншими, розвитку позитивної самооцінки й оцінки інших, включення їх у активну пізнавальну діяльність із оволодіння знаннями про сутність, способи прояву культури взаємин, вироблення відповідних поглядів, переконань, почуттів, формування умінь, навичок, звичок поведінки, розвиток вольових зусиль щодо дотримання культури взаємин.

Як було зазначено, умовою розвитку особистості є її активність, здатність до свідомого, цілеспрямованого, планомірного перетворення себе, оскільки людська культура, як наголошує А. Лосєв, – це „свідома робота духу над своїм власним удосконаленням” (2, 314). Тому вагоме

значення у формуванні культури міжособистісних взаємин старших підлітків відіграє їх діяльність, і, зокрема, в позаурочний час.

Разом з тим, здійснений аналіз змісту виховної роботи у загальноосвітніх школах і практика роботи в школі свідчать, що існує протиріччя між потребою включення старших підлітків у спільну різнобічну діяльність і відсутністю реального поля діяльності. Так проведене анкетування (452 респонденти), бесіди зі старшими підлітками показують, що їх участь у позаурочних колективних справах носить епізодичний характер: постійно і досить часто беруть участь у позаурочних заходах 33,0 % опитаних; не досить часто, рідко – 46,0 %, не беруть участі – 18,0 % підлітків. Попри те, лише 9,0 % старших підлітків не бажають брати участь у спільній діяльності з учнями класу, 6,0 % підлітків не дали відповіді й 85,0 % хочуть бути включеними у спільні справи із однокласниками.

Старшим підліткам було запропоновано вказати колективну справу, в якій вони мають бажання взяти участь спільно із класом. Характер обраних справ пов'язаний із провідною потребою цього вікового періоду – прагненням спілкуватися із однолітками. Так школярі обирають походи, екскурсії (54,0 %), спортивні змагання (16,1 %), трудову діяльність (4,4 %), доброчинні справи (2,9 %); виявляють бажання спільно з класом планувати, готувати й брати участь у справах різного характеру (шкільні свята, вечори відпочинку, КВК, вогники, турніри, конкурси тощо) – 31,5 %; прагнуть брати участь у всіх чи у будь-яких справах спільно із класом – 24,5 %; дали відповідь „не знаю” – 4,4 %; не відповіли – 2,1 %. Мотиви вибору колективних справ віддзеркалюють характерні особливості даного віку: бути разом із колективом, у колективі, мати можливість поспілкуватися, прагнення виділитися, підкреслити своє „я”.

Однак, як свідчать результати опитування, у багатьох школах, особливо міських, у позаурочний час старші підлітки надані самим собі: виховні колективні справи проводяться досить рідко. Тому для 40,0 % респондентів позаурочний час – це період закінчення уроків, який є цікавим лише у тому сенсі, що це час для розваг, для спілкування з друзями; час, коли немає вчителів. 44,0 % респондентів висловили незадоволення організацією позаурочної роботи в школі: підлітки вважають шкільне позаурочне життя нецікавим через відсутність спільних справ. Зазначимо, що така оцінка характерна переважно для тих школярів, які не відвідують жодних гуртків, клубів, секцій (43,8 % респондентів).

Даючи характеристики тим видам діяльності, які проводяться в позаурочний час, старші підлітки досить критичні в їх оцінці: вечори відпочинку, свята нетривалі за часом; мало проводиться спільних справ, у яких школярі могли б задовольнити потребу в спілкуванні з ровесниками; справи проводяться інформативно, без залучення дітей до участі у їх проведенні. Такий стан справ свідчить про недостатній рівень організації позаурочної діяльності старших підлітків у загальноосвітніх школах: відсутні колективні спільні справи, в яких учні навчаються нормам співжиття, співбуття, набувають досвіду взаємодії.

Звернення до практики свідчить також і про те, що в школі переважає такий підхід до організації позаурочної діяльності, коли виховні справи нав'язуються вчителем, органами шкільного самоврядування (44,0 %), при цьому без залучення школярів до обговорення і планування справи, без урахування їхньої думки, позиції, бажання. Таким чином, школярі включаються в діяльність у репродуктивному статусі, що не сприяє розвитку їх творчості, ініціативності. Старший підліток є виконавцем запланованих заходів, а не ініціатором, співтворцем, він позбавлений можливості приймати власні рішення, внаслідок чого не є активним суб'єктом шкільного життя, а навпаки – або пасивно приймає пропоновані завдання, ролі, або ж узагалі усувається від них.

В окремих випадках учні (такими переважно є активісти класу) самі ініціюють проведення різних справ, однак відмітимо низьку частку участі старших підлітків у їх підготовці через недосконалу організацію, невміння і небажання підлітків-активістів включити в діяльність усіх учнів класу. Такий підхід до організації позаурочного шкільного життя породжує ряд негативних наслідків: спричиняє розлад у міжособистісних взаєминах у класі; формує риси байдужості до справ класу; виробляє в одних учнів невпевненість, небажання, в інших – якості зарозумілості, самозакоханості, погорди.

Вивчення стану виховної практики загальноосвітньої школи вказує також на те, що рівень і якість отримання старшими підлітками знань про культуру міжособистісних взаємин визначається дією ряду чинників, серед яких, зокрема, батьки, друзі, власний досвід (див. табл. 1).

Таблиця 1

Джерела отримання старшими підлітками знань про культуру взаємин

№ з/п	Назва джерела	Кількість респондентів		Рангові місця
		Абс.	%	
1.	Виховні бесіди, класні години	42	9,3	5
2.	Взаємини батьків	98	21,7	2
3.	Взаємини вчителів, учителів і учнів	26	5,8	6
4.	Спілкування з товаришами	80	17,7	3
5.	ЗМІ (преса, телебачення)	77	17,0	4
6.	Особистий досвід	105	23,2	1
7.	Опрацювання спеціальної літератури	24	5,3	7
Усього		452	100	

Такі результати вказують на те, що школа не забезпечує старших підлітків потрібними знаннями на достатньому рівні. Як видно з таблиці, лише 9,3 % школярів знання щодо культури взаємин отримують із класних годин і виховних бесід, для 5,8 % респондентів

джерелом етичних знань є взаємини між учителями та вчителями й учнями. 5,3 % підлітків намагаються поповнювати власні знання через опрацювання спеціальної етичної літератури. Варто позитивно відзначити, що 21,7 % школярів вчать культури взаємин у своїх батьків.

Зауважимо, що відомості про культуру взаємин школярі часто отримують не під час спеціально організованих зустрічей, виховних годин, бесід, а на уроках, під час перерв у формі повчань, моралізаторства, здійснюваного вчителями. Ці словесні форми впливу на вихованців не є ефективними, оскільки розцінюються школярами як професійне безсилля, істеричність учителя, а власна поведінка і поведінка однолітків вважається проявом героїства, сміливості.

Ми проаналізували також 104 індивідуальних плани виховної роботи класних керівників 8-9 класів загальноосвітніх шкіл м. Житомира і Житомирської та Київської областей із напрямку „Моральне виховання”, розділів „Організація і проведення позаурочної виховної діяльності”, „Основні виховні заходи”, „Виховання класного колективу”, аби з’ясувати, які форми роботи плануються вчителями задля підвищення рівня етичних знань школярів, організації їхнього спілкування, покращення їхніх взаємин. Відтак було з’ясовано, що у ряді планів така діяльність полягає в тому, щоб „брати участь у акціях милосердя”, „взяти участь у проведенні загальношкільного свята ...” (тематика переважно приурочена календарним датам), „відвідувати кінотеатр, виставки”, „проводити трудові десанти” (без зазначення конкретних справ). До 32,7 % планів виховної роботи включено по дві-три бесіди, класні години, години спілкування, які стосуються формування моральних якостей людини, поведінки у громадських місцях (у тому числі 20 % виховних планів містить теми щодо виховання культури спілкування). Відсутні такі форми роботи, як обговорення, диспути, які покликані задовольнити потребу старших підлітків у дискутуванні. Лише в окремих планах указано конкретні колективні справи, зокрема відвідування драмтеатру з подальшим обговоренням вистави, класні збори щодо обговорення шляхів оздоровлення психологічного клімату в колективі.

Узагальнення результатів вивчення стану виховання культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності дозволяє виділити недоліки в організації позаурочної роботи з формування культури міжособистісних взаємин школярів (табл. 2).

Таблиця 2

Недоліки в організації позаурочної діяльності з формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків

Потреби школярів	Ступінь реалізації потреби
Потреба у розширенні знань про культуру взаємин	– відсутність спеціальної роботи з інформування школярів про культуру взаємин; – епізодичний характер проведення виховних бесід із морально-

	етичної тематики; – подання інформації про культуру взаємин у вигляді моралізаторства, повчань.
Потреба включення у спільну діяльність із однолітками	– відсутнє реальне поле діяльності підлітків; – епізодичний характер участі школярів у позаурочних справах; – неохопленість підлітків гуртковою, клубною, секційною роботою.
Прагнення вносити пропозиції, виявляти ініціативу, активність, творчість	– нав'язування справ учителем, активістами класу; – включення підлітків у діяльність у репродуктивному статусі; – розподіл ролей, завдань за статусом, симпатіями, здібностями.
Бажання брати участь у справах, орієнтованих на спілкування, контакти, взаємодію	– інформативний характер виховних справ; – відсутність емоційно-мотиваційного ставлення підлітків до справ, які проводяться; – відсутність позаурочних справ, які сприяють задоволенню потреби підлітків у взаємодії.

Недоліки в організації процесу виховання культури взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності зумовлені також недостатньою підготовленістю вчителів до формування культури міжособистісних взаємин школярів. Результати оцінювання шкільними вчителями (47 респондентів) та студентами магістратури, які поєднують навчання з роботою у загальноосвітніх навчальних закладах (69 респондентів), власних знань щодо специфіки міжособистісних взаємин у підлітковому колективі та ступеня сформованості у них умінь щодо організації взаємодії з вихованцями (табл. 3) вказали переважно на їх теоретичну готовність і недостатню практичну підготовленість.

Таблиця 3

Результати оцінювання вчителями і студентами власної готовності щодо здійснення виховної діяльності з підлітками

Рівень готовності	Знання, % (абс.)		Практична підготовка, % (абс.)	
	Студенти	Учителі	Студенти	Учителі
Достатній	52% (36)	47% (22)	20% (14)	15% (7)
Середній	33% (23)	45% (21)	38% (29)	55% (26)
Недостатній	15% (10)	8% (4)	39% (27)	30% (14)
Усього	100% (69)	100% (47)	100% (69)	100% (47)

Респонденти зазначили, що усвідомлюють необхідність побудови довірливих взаємин із вихованцями, однак відчувають недостатню озброєність методиками вивчення взаємин у підлітковому колективі й технологіями роботи з вихованцями, а це, у свою чергу, актуалізує потребу підвищення компетентності вчителя і рівня його виховної майстерності.

Відсутність також спеціальної роботи у школі з розвитку взаємин батьків і підлітків (аналіз розділу „Робота з батьками” виховних планів класних керівників 8-9 класів вказує на відсутність спільних справ дітей і батьків, невизначення тематики батьківських зборів, невиключення до змісту зустрічей із батьками бесід щодо особливостей особистісного розвитку дітей-підлітків, шляхів ефективного розв’язання проблем взаємин, зорієнтованість взаємодії вчителя із батьками на покращення успішності дитини) зумовлюють необхідність створення дієвої методики, спрямованої на підвищення рівня педагогічної культури батьків щодо виховання культури взаємин у своїх дітей.

Зважаючи на вище вказане, ми надавали вагомого значення переорганізації позаурочної діяльності в напрямку розвитку особистості старшого підлітка, визнання його повноцінним суб’єктом, а не пасивним об’єктом виховання, створення умов для самореалізації, розвитку ініціативності, побудови процесу взаємодії на основі співпраці, співучасті, діалогу. Формування культури міжособистісних взаємин передбачало реальну оцінку, аналіз й урахування ситуацій взаємодії, які складаються у кожному конкретному підлітковому колективі, потребувало активізації внутрішніх сил школяра, залучення його до цього процесу в ролі активного свідомого суб’єкта-творця власної етичної поведінки у взаєминах із іншими, а також об’єднання виховних впливів педагогів і батьків, упровадження у практику роботи загальноосвітніх шкіл нових ефективних форм роботи (зокрема, факультативного курсу для учнів 8-9 класів „Культура взаємин”, семінару-практикуму для вчителів „Оптимізація міжособистісних взаємин у підлітковому колективі”, педагогічного практикуму для батьків „Батьки і дитина: гармонізація взаємин”).

Узагальнюючи викладене, зазначимо, що оцінка реального стану організації позаурочної діяльності старших підлітків та вивчення рівнів сформованості у них культури міжособистісних взаємин дозволили визначити цілі, завдання, підібрати зміст, форми, методи роботи в напрямку підвищення і зміцнення культури їхніх взаємин, які ми схарактеризуємо у наступних роботах.

Література:

- 1.Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання: навч. посіб. / Карпенчук С. Г. – К.: Вища шк., 1997. – 304 с.
- 2.Лосев А. Ф. Дерзание духа / Лосев А. Ф. – М.: Политиздат, 1988. – 366 с.
- 3.Мясищев В. Н. Психология отношений / Мясищев В. Н.; под ред. А. А. Бодалева. – М.: Изд-во „Институт практической психологии”, Воронеж: НПО „МОДЭК”, 1995. – 356 с.

4. Психолого-педагогический словарь: для учит. и руковод. общеобраз. учрежд. / Автор-составитель: В. А. Мижериков; под ред. П. И. Подкасистого. – Ростов н / Д: Изд-во „Феникс”, 1998. – 544 с.

5. Щуркова Н. Е. Этика школьной жизни / Щуркова Н. Е. – М.: Педагогическое общество России, 2000. – 192 с.